

"בְּקִשׁוֹ פְּנֵי תַּמִּיד": דתות העולם כעבודת ה' הצומחת מלמטה

יעקב נגן

מהי הקריאה שקורא הקב"ה לאדם שאינו מישראל? מהי הבקשה האלוהית מכל אדם שנברא בצלם? כיהודים, אנו עוסקים רבות בשאלה "וְעַתָּה יִשְׂרָאֵל מַה ה' אֱלֹהֶיךָ שְׂאֵל מֵעַמְךָ" (דברים י, ב), אך לאחר שעמדנו על כך שבמשמעותן הפשוטה במצוות בני נח אין משום מענה מלא לשאלה זו, יש מקום להציב במלוא עוזה גם את השאלה היסודית "ועתה האדם, שאינו מישראל, מה ה' אלוהיך שואל מעימך"? כיצד יענה האדם לשאלה העתיקה "אייכה", לקול האלוהי הקורא לו לעבוד את בוראו? במילים אחרות: לאחר שראינו תפיסות הנותנות מקום לקיומן של דתות באומות העולם, מנימוקים שונים ובאופנים שונים, ניצבת בפנינו השאלה: מהו מקורן של דתות אלו ומה מעניק להן את משמעותן? הנחת היסוד שברצוני להציב בתשובה לשאלה זו היא שחיפשוו הדתי של האדם בא בראש ובראשונה מלמטה, מתוך האדם עצמו - ולא רק כתגובה לציווי האלוהי. ממילא, התשובה לשאלה

מהי הדת הרצויה והנכונה אינה צריכה לפנות רק למרחבי ההתגלות והציוויים המפורשים, אלא לחיפוש של האדם ובקשתו. פשטי המקראות בספר בראשית ובמקומות נוספים במקרא וכן בספרות חז"ל מציגים את עבודת האלוהים הצומחת מתוך האדם כרצויה ולגיטימית. תפיסה זו היא חלק מחידוש כולל יותר שחידש העולם היהודי: התפיסה שלפיה האדם הוא שותף בעיצוב המציאות והנהגתה יחד עם הקב"ה, ואינו רק מקבל ומפרש באופן פסיבי את ההתגלות האלוהית.

מעשה הפולחן הראשון בתורה, הבאת הקורבנות על ידי קין והבל, לא נעשה כמענה לציווי אלא כביטוי לרצון פנימי.¹ קין מביא מפרי האדמה והבל מבכורות צאנו ומחלביהן לא משום שהקב"ה התגלה אליהם וציווה אותם על כך. זוהי תנועה של רצון פנימי העולה בהם באופן טבעי.

גם נח בונה מזבח ומעלה עליו עולות מבלי שנצטווה על כך - וה' רוצה במנחתו. נח לא נצטווה באף מקום להקריב קורבן, ובכל זאת קורבנו עולה לפני ה' לריח ניחוח. בפרקי דרבי אליעזר מוסבר שנח לא פעל על פי ציווי אלוהי אלא יזם את הקרבת הקורבנות מתוך ידיעה שה' לא ציווה אותו על כך:

ישב נח ודרש בלבו ואמר הקב"ה הצילני ממי המכול והוציאני מן המסגר ההוא ואיני חייב להקריב לפניו קרבן ועולות? מיד הביא נח ממין בהמה טהורה [...] ובנה את המזבח הראשון שהקריבו עליו עולות קין והבל.²

זוהי תגובה רגשית, ספונטנית, מתוך החסד האלוהי שנח פוגש. בכך הוא ממשיך את תנועת החיפוש הטבעית של קין והבל.

1. בראשית ד, ג-ד.

2. פרקי דרבי אליעזר, פרק כג.

”בְּקִשׁוֹ פָּנָיו תִּמְיֵד”: דתות העולם כעבודת ה' הצומחת מלמטה

גם הקריאה בשם ה' החלה מלמטה, כתנועה שיזם האדם: **”וְלִשְׁתׁ גַּם הוּא יֵלֵד בֶּן וַיִּקְרָא אֶת שְׁמוֹ אֲנֹשׁ אֲזַ הוּחַל לְקִרְא בְּשֵׁם ה'”** (בראשית ד, כו). פשוטו של הפסוק מלמד שמדובר בתנועה חיובית של עבודת ה' הצומחת מתוך האנושות: מתוך הצרות העוברות ומתחדשות על האדם מתחילה להופיע תפילה. האדם מתחיל לקרוא לה' ולבקש את פניו - לא מתוך היענות לציווי על התפילה אלא כתנועה אנושית טבעית. ”אז הוחל” - כביכול מאליו, מתוך אינטואיציה אנושית ובקשה אנושית: ”אז הוחל - לשון התחלה שהתחיל להתפלל מתוך צרות שנתחדשו” (רשב”ם על אתר).³

הפסוק מתאר אפוא את ראשית עולם התפילה, שהחל מלמטה למעלה - מתוך בקשה פנימית המתעוררת בקרב האדם. באגדות חז”ל ניתן לראות דוגמאות לאופנים שונים של עבודת ה' ש”נפתחו” ובאו לעולם בזכות אדם אחד שחידש אותם מליבו. אדם זה, שגילה וחשף בחייו אופן ייחודי של בקשת אלוהים, פתח שער בעבור רבים נוספים שיכולים מעתה ללכת בדרכו. כך מלמדת הגמרא במסכת ברכות (ז ע”ב) כי אברהם היה הראשון שקרא לקב”ה ”אדון” ולאח אימנו הייתה הראשונה שהודתה לה'. העמידה לפני ה' כאדון, כאדון הבריאה שאנו חיים בתוכה, היא שער שפתח אברהם אבינו. ההודיה לה' מתוך ברכת החיים היא אופן של עמידה לפני ה' שחידשה לאה אימנו.

”ובכל מקום מוקטר מוגש לשמי”

גם לאחר בחירתו של עם ישראל וקבלת התורה מסיני, יש ערך בעבודת ה' המתפתחת באופן טבעי בכל מרחבי האנושות, מאפריקה ועד אסיה

3. כך פירש גם ראב”ע (שם): ”ודקרוק הוחל מפעלי הכפל ולולי היות החי”ת מהגרון היה נדגש והוא מגזרת תחלה. והטעם שהחלו להתפלל. ואילו היה מחילול היה השם סמוך אל המלה”. אומנם, יש מדרשים ומפרשים הרואים בקריאה בשם ה' תופעה שלילית, של עבודה זרה וחילול שם ה' (אז הוחל - לשון חילול), אולם, כפי שמציינים המפרשים שם, זהו דרש ולא פשט.

ושְמוֹ אֶחָד: ריפוי הקשר בין ישראל ודתות העולם

ואמריקה. אחת הראיות למבט החיובי של הנביאים ושל חז"ל על תופעה זו, היא הפסוק בספר מלאכי (א, יא):

כִּי מִמְזֶרֶחַ שָׁמֶשׁ וְעַד מְבוֹאוֹ גְדוֹל שְׁמֵי בְּגוֹיִם וּבְכָל מְקוֹם מְקֻטָּר
מִגֶּשׁ לְשָׁמַי וּמִנְחָה טְהוֹרָה כִּי גְדוֹל שְׁמֵי בְּגוֹיִם אָמַר ה' צְבָאוֹת.

על פי פשט הכתוב, העולם כולו, ממזרח למערב, מכיר את גדולת שם ה', ומקריב לפניו קורבנות ומנחה טהורה. ואכן, הגמרא במסכת מנחות (ק"א ע"א) דורשת פסוק זה על עמים שאינם מכירים כלל את שם ישראל ואת אלוהי ישראל:

אמר רבי אבא בר רב יצחק אמר רב חסדא, ואמרי לה אמר רב יהודה אמר רב: מצור ועד קרטיגני מכירין את ישראל ואת אביהם שבשמים, ומצור כלפי מערב ומקרטיגני כלפי מזרח אין מכירין את ישראל ולא את אביהן שבשמים.

אולם על כך מקשה רב שימי:

איתיביה רב שימי בר חייא לרב: ממזרח שמש ועד מבוואו גדול שמי בגוים ובכל מקום מוקטר מוגש לשמי ומנחה טהורה!

הפסוק מלמד שבכל העולם מכירים את שם ה', גם מצור כלפי מערב, וגם מקרטיגני כלפי מזרח. תשובתו של רב יסודית ביותר:

אמר ליה: שימי, את? דקרו ליה אלהא דאלהא.

אומנם עמים אלה אינם מכירים את ישראל ואת אביהם שבשמיים, אך בכל אופן נכון לקרוא עליהם את הפסוק הנזכר - מכיוון שסוף סוף הם מכירים בכוח גדול, "אלוהי האלוהים", האחד העליון ושולט באלילים כולם.

”בְּקִשׁוֹ פָּנָיו תִּמְיֵד”: דתות העולם כעבודת ה' הצומחת מלמטה

על פי פסוקי הבריאה ועל פי נבואת מלאכי, עבודת האלוהים הצומחת במרחבי האנושות כולה היא ביסודה בקשה ראויה שמכוונת לרצון ה'. מובן שעשויים להיות לה סיגים הטעונים תיקון, כשם שה' לא שעה אל קין ואל מנחתו, אך זוהי התנועה המכוונת את העולם הדתי והרוחני של האומות.

רצון ה' בשותפות האדם

תופעה זו, שבה משאיר הקב"ה "חלל פנוי" לאדם, וממתין כביכול שהאדם יבקש אותו ויפתח כלפיו דרכים חדשות של קרבה ועבודה, נעוצה כבר בראשית הבריאה. ראשיתה של שותפות זו כבר בנתינת השמות לבעלי החיים ולחלקי המציאות השונים.⁴ בפרק ב של ספר בראשית, מוענקת היכולת האלוהית של נתינת השמות למציאות - לאדם! הפסוקים מתארים את הקב"ה באופן ש"אלמלא מקרא כתוב אי אפשר לאמרו", כמתין למוצא פיו של האדם ולשמות שיבחר לתת לחלקי הבריאה השונים:

וַיֵּצֵר ה' אֱלֹהִים מִן הָאָדָמָה כָּל חַיַּת הַשָּׂדֶה וְאֵת כָּל עוֹף הַשָּׁמַיִם
וַיִּבְרָא אֶל הָאָדָם לְרֵאוֹת מֶה יִקְרָא לוֹ וְכָל אֲשֶׁר יִקְרָא לוֹ הָאָדָם
נִפְשׁ חַיָּה הוּא שְׁמוֹ (בראשית ב, יט).

כביכול יושב הקב"ה ומצפה למוצא פיו האדם ולאחר מכן מעניק תוקף לשמות שבחר האדם. נתינת שמות אינה דבר קל; על פי היהדות, שמות מבטאים מהות ויוצרים מציאות.⁵

השוואה לסיפור המקביל בקוראן (סורה אל בקרה 2: 30) - שם גדולתו וייחודו של האדם מתבטאים בכך שה' מלמד אותו את כל

4. ראו גם לעיל בחלק א, בפרק העוסק בשותפותו של האדם בעיצוב דרך התממשותן של הנבואות.

5. "מנא לן דשמא גרים? אמר רבי אליעזר דאמר קרא: לכו חזו מפעלות ה' אשר שם שמות בארץ, אל תקרי שמות אלא שמות" (ברכות ז ע"ב).

ושמו אָחַד: ריפוי הקשר בין ישראל ודתות העולם

השמות - מדגישה את החידוש שבסיפור היהודי: אלוהים לא מלמד את האדם, אלא האדם יוזם וקורא שמות מדעתו. שותפותו של האדם מכוח צלם אלוהים שבו מתבטאת גם במהות התורה. תפקידו של עם ישראל בעיצוב התורה שבעל-פה איננו רק תפקיד של פרשנות אלא הוא חלק מתהליך היצירה, כפי שביטאו חז"ל (מכות כב ע"ב) בחריפות:

אמר רבא: כמה טפשאי שאר אינשי דקיימי מקמי ספר תורה ולא קיימי מקמי גברא רבה, דאילו בס"ת כתיב ארבעים, ואתו רבנן בצרו חדא.

הרב קוק מסביר כי בניגוד לתורה שבכתב, שהיא אלוהית באופן מוחלט, הרי שבתורה שבעל-פה יש ממד אנושי השותף בהתהוותה:

בתורה שבעל פה אנו יורדים כבר אל החיים [...] אנו חשים שרוח האומה, הקשורה כשלהבת בגחלת באור תורת אמת, היא גרמה באופיה המיוחד שתורה שבעל פה תהיה נוצרת בצורתה המיוחדת.⁶

העובדה שהקב"ה מותיר חלל פנוי לאדם, וממתין לדרכים שבהן האדם יבקש אותו, היא חלק מאותו צלם אלוהים ושותפות בין אלוהים ואדם בהתהוות העולם. בתחום זה יש עומק נוסף בשותפותו של האדם: כפי שהתבטא פרנץ רוזנצווייג, לא ניתן לצוות על אהבה;⁷ אך כאשר גם האדם מבקש את האלוהים ומחפש אופנים לקשר של ברית עמוקה איתו - יכולה להיבנות מערכת יחסים של ציווי ומחויבות.

6. שמונה קבצים, קובץ ב, פסקה נז.

7. פרנץ רוזנצווייג, כוכב הגאולה, מגרמנית: יהושע עמיר, ירושלים: מוסד ביאליק, 1970, עמ' 208-209.

”בְּקִשׁוֹ פָּנָיו תִּמְיֵד”: דתות העולם כעבודת ה' הצומחת מלמטה

”כִּי מִמְזֹרַח שָׁמֶשׁ וְעַד מְבוֹאוֹ גָּדוֹל שָׁמַי בְּגוֹיִם”: מִמְבֵּט אֲנוּשֵׁי לִמְבֵּט אֱלֹהֵי

האם מה שנכון בעבור האדם הפרטי, הנקרא לבקש את אלוהיו, נכון גם לגבי דת מאורגנת? האם אפשרי בעבורנו להתבונן על דתות אומות העולם כחלק ממסעו הארוך והחיובי של האדם בחיפוש אחר אלוהיו? כדי לענות על שאלה זו, נדרש בראש ובראשונה שינוי פרספקטיבה. אדם מאמין מבקש לפענח את רצון ה' בתוך חייו האישיים. אולם, כאשר הוא פונה לשאלות הנוגעות לכלל האנושות, ניצב בפניו אתגר לא פשוט: באופן טבעי, זווית הראייה של האדם ביחס למציאות היא זווית אישית, הכוללת הזדהות עמוקה עם משפחתו ועם הלאום שלו. היכולת לערוך "זום אאוט", להרחיב את היריעה מהסיפור האישי והלאומי לסיפור כלל-אנושי - עוברת דרך הניסיון להתבונן בעולם מזווית המבט של אלוהים.

ר' נחמן מברסלב הסביר באופן זה את הפסוק "עֵינַי ה' אֶל צְדִיקִים" (תהילים לד, טז):

הצדיק רואה, כי הצדיק יש לו עיני ה', כמ"ש "עיני ה' אל צדיקים", שהצדיק יש לו עיני ה', ועיני ה' המה משוטטות בכל הארץ.⁸

הצדיק מסגל לעצמו את "עיני ה'", שעליהן נאמר כי הן "משוטטות בכל הארץ". זווית המבט שלו משתנה ומתרחבת, והוא רואה את העולם מזווית המבט של אלוהים. כפי שראינו בפרק המבוא, שינוי זווית המבט הזו הוא ליבת התהליך שמתחולל אצל יונה הנביא: בפרק א של ספרו הוא שוקל את המציאות מזווית המבט הצרה של "מה טוב ליהודים", ומסרב ללכת להחזיר את אנשי נינוה בתשובה כיוון שהדבר יזיק לישראל:

8. ליקוטי מוהר"ן, קמא, תורה צח.

ושמו אָחָד: ריפוי הקשר בין ישראל ודתות העולם

ומה ראה יונה שלא רצה לילך אל נינווה? אמר העכו"ם קרובי תשובה הם אם אומר להם ויעשו תשובה נמצאתי מחייב את ישראל שאין שומעים לדברי הנביאים.⁹

אומנם, לבסוף הוא לומד לקבל את זווית המבט של אלוהים, ש"רחמי על כל מעשיו":

וַיֹּאמֶר ה' אֵתָּה חִסֵּת עַל הַקִּיּוֹן אֲשֶׁר לֹא עָמַלְתָּ בּוֹ וְלֹא גִדַּלְתּוּ שָׁבֹן לַיִלָּה הִיָּה וּבֶן לַיִלָּה אָבָד: וְאַנִּי לֹא אָחוּס עַל נִינְוָה [...] (יונה ד, י-יא).

את שינוי המבט הזה תיאר בשפה מודרנית ג'ון היק, מגדולי הפילוסופים של הדת במאה העשרים. היק תיאר את השינוי שחל ביחס הביניים-דתי כמקביל למהפכה הקופרניקאית: בתודעה שקדמה לקופרניקוס, הנחת העבודה הייתה שהכול סובב סביב כדור הארץ; אך לאחר המהפכה, מובן שהמערכת כולה - כולל כדור הארץ - סובבת סביב השמש. כך ביחס לדתות: מהפכת היחס הביניים-דתי היא מעבר מתודעה שבה הדת שלי נמצאת במרכז והכול סובב סביבה לתודעה שבמרכז נמצאת האלוהות, השמש, והדתות - כולל זו שלי - סובבות סביבה ומנסות להכיל את אורה בדרכן.

"גדול שמי בגויים" – הערך שבריבוי הדתות

מתוך שינוי הפרספקטיבה, עולה גם שינוי ביחס להבנת תופעת הדתות באומות העולם. היחס אל הדתות מתומצת בפסוק במלאכי (א, יא):

כִּי מִמְזִרְחַ שְׁמֶשׁ וְעַד מְבֹאוֹ גְדוֹל שְׁמֵי בְּגוֹיִם וּבְכָל מְקוֹם מְקַטֵּר מִגֶּשֶׁת לְשִׁמְי וּמְנַחֵה טְהוֹרָה כִּי גְדוֹל שְׁמֵי בְּגוֹיִם אָמַר ה' צְבָאוֹת.

9. רש"י, יונה א, ג.

”בְּקִשׁוֹ פָּנָיו תִּמְיֵד”: דתות העולם כעבודת ה' הצומחת מלמטה

פסוק זה מציג את זווית המבט האלוהית, הרואה ערך בעבודת האלוהים של אומות העולם ומתייחסת לעבודתם כמכוונת לשם ה'. מבט זה מבטא הכלה אלוהית גם למציאות שבה ישנם עיוותים בתפיסה הדתית של העמים, שהרי זהו המצב בעולם העתיק שעליו מדבר הנביא מלאכי; ובכל זאת מכנה הנביא את עבודת האומות כ”מנחה טהורה”. ממילא לפנינו פוטנציאל לשותפות על רקע של עבודת ה', שותפות המוצגת בנבואות רבות כדבר יקר בעיני ה' - כמו בדברי הנביא ”לְקַרְא כָּל־בְּשֵׁם ה' לְעַבְדוֹ שָׂכֵם אֶחָד”; בחזון המקדש כמקום שאליו באים העמים כולם, או בתפילה היומיומית ש”יכירו וידעו כל יושבי תבל כי לך תכרע כל ברך” עד ש”ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד”. גם הדימוי שבחר הנביא מלאכי, ”מְמַזְרֵחַ שֶׁמֶשׁ וְעַד מְבֹאֵאוֹ”, מכיל פאתוס של סיפור רחב וכולל: אחדות של כל אשר מתחת לשמש.

האתגר הגדול הוא להביא את המבט האנושי למבט האלוהי הזה, להביט על הדתות המונותאיסטיות ולראות בהן את האפשרות של ”מנחה טהורה”. בתרגום למציאות העכשווית: בעוד ג'ון לנון קרא לעולם לדמיין מציאות של אחדות מתוך ביטול הזהויות והגבולות הדתיים המפרידים בין בני האדם, הרי שבקשתנו איננה ביטול זהות וגם לא יצירת זהות אחידה, אלא מציאות של חיבור מתוך שוני.

שינוי התודעה אינו תיאורטי גרידא אלא יש לו פוטנציאל לחולל שינוי במציאות. לתודעה של שותפות וחיבור יש ערך אלוהי וערך אנושי. הערך האלוהי הוא שינוי התודעה הרווחת - גם בין מונותאיסטים - שלזולת יש ”אלוהים אחרים”. בעיצומו של משבר הקורונה בתשפ”א, נערך ריאיון ברדיו עם אח מוסלמי בשם מאהר איברהים, שהתפרסם לאחר שקרא מיוזמתו ”שמע ישראל” עם יהודי חולה קורונה ברגעיו האחרונים. החברה הישראלית התרגשה מאוד מסיפורו והוא נבחר להשיא משואה ביום העצמאות. בסיומו של הריאיון, בירך אותו המראיין בהתרגשות ”שאלוהים יברך אותך”, אך לא הסתפק בכך ומיד טרח להוסיף ”שגם אללה יברך אותך”... המראיין התחשב לכאורה בדתו של מאהר, אך למעשה החמיץ - בגדול - את אחדות ושותפות האמונה שהיא חלק בלתי נפרד ממעשהו. מתוך

ושמו אָחַד: ריפוי הקשר בין ישראל ודתות העולם

ההבנה שהאלוהים שבו אני מאמין, שאותו אני אוהב ושאליו אני מתפלל הוא אותו האלוהים שבו מאמין הזולת - מתגלגלות אחדות ה' והופעתו כאחד במציאות כולה.

לשינוי זה גם פוטנציאל ליצור חיבורים אנושיים עמוקים יותר. האחוה לזולת מתעצמת כאשר היא מגיעה מתוך נקודות העומק ומתוך הזהות העמוקה. מעתה היא איננה מתבססת רק על מוסר ו"דרך ארץ" משותפת אלא על שותפות בעבודת ה'.

אם כן, אחד היתרונות של חזון זה הוא דווקא חיבורו למציאות הריאלית, שכן העולם איננו צועד לכיוון של ביטול זהויות או יצירת זהות אחידה. לכן, דווקא חזון שמבוסס על חיבור מתוך שונות וזהות מובחנת נמנע מאוטופיה מנותקת ומיוסד על תשתית מציאותית. החשיבות שבריאליזם ובחיבור למציאות איננה רק העצמת הסיכוי שהחזון יתממש, אלא נודע להם גם ערך רוחני עמוק, המכיר בקשר האלוהי למציאות ובהיסטוריה כתהליך אלוהי המגלה את רצון ה'.

התמודדות עם חילוקי הדעות

יחד עם האמור לעיל, ישנם הבדלים עמוקים וחילוקי דעות בין הדתות. חלק מהבדלים אלו הוא לגיטימי ו"לכתחילה". כפי שציינו ראשונים ואחרונים, ריבוי האומות ואופייה השונה של כל אומה מעצבים באופן טבעי דרכים שונות של עבודת ה'. בריבוי יש גם ברכה: חלק מהיופי בגילוי השלם של הקב"ה הוא במופע מגוון, עשיר ורב פנים. האחידות והזהות מונעות גילוי מלא של כבוד ה' בעולם. אולם, יש גם סוגיות עקרוניות שבהן המחלוקת חריפה ואיננה בגדר ריבוי גוונים גרידא; סוגיות שבהן דרכי חלק מהדתות יסודן בטעות וסופן נזק. לכן, מעבר לתשתית לשיח הבין־דתני, המבוססת על הכרה ב"שבע מצוות בני נח" ככללי שמירה אוניברסליים על מרחבי החיים, יש מקום גם לחשיבה מתמדת על גבולות הלגיטימיות של תופעות דתיות שונות ועל הדרך ליצור מפגש שיש בו גם תיקון.

”בְּקִשׁוֹ פָּנָיו תִּמְיֵד“: דתות העולם כעבודת ה' הצומחת מלמטה

אכן, פעמים רבות, דווקא המפגש הבינ־דתי הוא בעל פוטנציאל השפעה על המקומות שבהם הדת של הזולת שגויה. במקרים רבים, החיבור הבינ־דתי עצמו מחולל שינויים עמוקים בזהות הדתית ובתפיסת האלוהות. תודעה של ה' אחד, המוכר ונעבד על ידי עמים שונים בגוונים שונים, מרככת ומתקנת חלק מסיגי הדת, מעוררת כבוד לזולת, וממילא עוקרת מן השורש תופעות כמו מיסיון, ג'יהאד ודומותיהן.

החיבור שאליו מכוון ספר זה איננו חיבור על מנת להשפיע בלבד, חיבור של מחשבה ועיון בלבד, אלא חוויית חיים משותפת המקרינה על שני הצדדים. כפי שנהג הרב צבי יהודה הכהן קוק להדגיש בנוגע לאהרן הכהן, שהיה "אוהב את הבריות ומקרבן לתורה": קודם כול אהבה בלתי אמצעית, ומתוך האהבה נוצר הקירוב. היכולת להתחבר בלי לוותר על האמת, לחיות באחוה בלי לוותר על הייחודיות – היא עצמה בעלת ערך רוחני. "מחלוקת לשם שמיים סופה להתקיים" כיוון שהיא איננה מתכחשת לחילוקי הדעות ובכל זאת מוצאת את הדרך לחיות יחד בשלום. היכולת לחיות יחד מתוך אי־הסכמה, לאהוב מתוך חילוקי דעות ולחיות בשלום מתוך העצמת המשותף מאירה את עומקו של השלום הנכסף.

השיח הבינ־דתי כחלק מתהליך הגאולה

שני מאמרים מכוננים על השיח הבינ־דתי התפרסמו בארצות הברית בשנות השישים, בין היתר בעקבות השינויים שחלו ביחסה של הנצרות ליהדות. במאמרו "אין דת שהיא אי"¹⁰ טען אברהם יהושע השל כי

10. תרגום עברי של המאמר הופיע בספרו של דרור בונדי, איכה? שאלתו של אלוהים ותרגום המסורת בהגותו של אברהם יהושע השל, ירושלים: שלם, 2008, עמ' 158-181. הדברים ניתנו במקור כהרצאה ב־1965 בשם No Religion is an Island, lecture to Union Theological Seminary.

כדי להתמודד עם אתגרי החילון ואיבוד הזהות - זקוקות הדתות השונות זו לזו:

הצורך מעבר לכל - לתור במדבר אחר מעיינותיה הנובעים של הדבקות [...] דרושות בדחיפות דרכי סיוע איש לרעהו, מתוך האומץ להאמין שדבר ה' יתקיים לעד [...] להפיח רוח בניצוצות נשמותינו לבל יכבו, ולטפח פתיחות לרוח מזמורי תהילים, יראת קודש למילותיהם של הנביאים, ונאמנות לאל חי.

השל סבור היה שאנו תלויים זה בזה - משפיעים ומושפעים זה על זה וזה מזה. עם זאת, כאשר שמע השל שבועידת הוותיקן השנייה הוזכרו ביטויים מרומזים על משאלת לב של איחוד עתידי בין עם ישראל והכנסייה, הוא התבטא כי אילו היה עליו לבחור בין תאי הגזים לבין המרת דתו - היה בוחר בתאי הגזים. מתוך תחושה שאכן מדובר בפיקוח נפש, השל אף נפגש בליל יום הכיפורים עם האפיפיור כדי לשכנעו למחוק חלק זה מהחלטות הוועידה וכך אכן נעשה.¹¹ גישה אחרת, מסויגת יותר, נשמעה מפיו של הרב יוסף דב סולובייצ'יק,¹² שהדגיש דווקא את ייחודיותה של כל דת ועצמיותה - בכחינת "כל דת היא אי". לדידו, כל דת היא תרבות שמובנת רק מתוך עצמה, ואין אפשרות להבין אותה לאור מכנה משותף עם דת אחרת. בנספח למאמרו, הבחין הרב סולובייצ'יק בין שיח הקשור לאלוהות ולדת, שכאמור אין בו פוטנציאל מפרה, לבין שיח אנושי-תרבותי. הבחנה זו מניחה שיש הפרדה בין הנושאים הללו, וקשורה לנבדלות שבין התורה והאלוהות לבין החיים.¹³ על

11. Reuven Kimelman, "Rabbi Joseph B. Soloveitchik and Abraham Joshua Heschel on Jewish-Christian Relations", *The Edah Journal*, 4.2

(2004), p. 5. זמין במרשתת.

12. Rabbi Joseph B. Soloveitchik, "Confrontation", *Tradition*, 6.2 (1964), pp. 5-29.

13. יש ברבריו הלימה מסוימת לתפיסה הבריסקאית, המברילה ומפרידה בין

”בְּקִשׁוֹ פָּנָיו תִּמְיֵד”: דתות העולם כעבודת ה' הצומחת מלמטה

בסיס גישתו של הרב סולובייצ'יק, פרסמה אגודת הרבנים דאמריקה (RCA) הצהרה המבססת את ייחודיותה של כל דת ונבדלותה, מתנגדת לדיאלוג בין-דתי בנושאים האינטימיים שבין האדם והעם לאלוהיו ומגבילה את הדיאלוג הבין-דתי למרחבים הומניטריים ותרבותיים.

מן הראוי לשים לב לפסוק שצוטט הן בדברי השל הן בדברי הרב סולובייצ'יק, פסוק מספר מיכה המורה על ייחודיותה של עבודת ה' של כל דת: ”כִּי כָּל הָעַמִּים יִלְכוּ אִישׁ בְּשֵׁם אֱלֹהָיו וְאֲנַחְנוּ נִלְךְ בְּשֵׁם ה' אֱלֹהֵינוּ לְעוֹלָם וָעֶד” (מיכה ד, ג). לעומת זאת, ממאמריהם נעדר הפסוק מצפניה המתייחס לעבודת ה' של העמים לעתיד לבוא בדרך אחרת: ”כִּי אֲזַ אֶהְפֹּךְ אֶל עַמִּים שֶׁפָּה בְרוּרָה לְקִרְא כְּלָם בְּשֵׁם ה' לְעַבְדוֹ שְׂכָם אֶחָד” (צפניה ג, ט).¹⁴ יש בכך כדי ללמד שגם השל, שעורר שיח בין-דתי, לא ראה בכך חלק חיוני מתהליך הגאולה.

כאמור אחת ממטרות הספר שלפניכם היא לפתח שפה חדשה של שיח בין-דתי. אין מדובר רק בשיח של כבוד וסובלנות, ואפילו לא בשיח של השפעה הדדית, אלא בהבנה שכינון יחס חדש לעמים הינו חלק מתהליך הגאולה. מנקודת מבט זו, היעד הנכסף של ”ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד” לא ייכון בלא פיתוח תקשורת חדשה ומעמיקה בין ישראל לעמים. מנקודת מבט זו, חלקים מהקמת מדינת ישראל והמהלך של ”אתחלתא דגאולה” מתאפשרים אך ורק מתוך כינון מיטבי של השיח הזה.

לעם ישראל תפקיד מכריע בתהליך זה, כיוון שההתגלות שזכינו לה היא יסוד מכונן גם באסלאם ובנצרות, שמאמיניהן הם רוב האנושות, ומעבר לכך גם דתות אחרות מושפעות מהתגלות זו (כמו הסיקים, ואפילו דתות המזרח, שבשל ”הכפר הגלובלי” מושפעות

תהליכים היסטוריים, סוציולוגיים ופסיכולוגיים לבין האלוהות והדת, שנתפסות כטרנסצנדנטיות וממילא מובנות רק מתוך עצמן ואינן ניתנות להשוואה. ראו הרב שג”ר, בתורתו יהגה: לימוד תורה כבקשת אלוקים, אפרת: שיח יצחק, תשס”ט, עמ’ 73-77.

14. במאמרו של השל פסוק זה מופיע בתוך ציטוט דברי הרמב”ם, ולא כחלק מחזונו העכשווי.

מהתנ"ך ומההתגלות לישראל). למעשה, זהו גם חלק מתפקידו של עם ישראל בעולם, להיות "לאור גויים" ולהוציא תורה מציון ודבר ה' מירושלים לעמים כולם. השפעה זו מתרחשת הן באופן גלוי הן באופן סמוי, דרך המרקם האנושי של הכפר הגלובלי.

על עם ישראל למלא תפקיד זה בענווה. מעשה חסידי מפורסם מספר על חסיד שסיפר לאדמו"ר שהוא חלם בלילה שהוא עצמו, החסיד, נהיה לאדמו"ר. ענה לו האדמו"ר בציניות שעכשיו כל שצריך הוא שגם החסידים יחלמו אותו חלום. איננו יכולים לתבוע מן העולם הכרה במקום שלנו וביכולת ההשפעה שלנו. אנו תובעים מעצמנו להיות לאור גויים ומקווים שהעולם יכיר בזה. במעין דוגמה לכך חזינו לאחר פטירתו של הרב יונתן זקס זצ"ל: באותה עת נשמעו קולות בינלאומיים שראו בו "אור לגויים". עמנואל לוינס הגדיר נבחרות כתביעה מעצמי יותר ממה שאני תובע מאחרים.¹⁵ כך מוטל גם עלינו - לא לתבוע הכרה אלא להרבות אור וברכה בעולם.

כפי שראינו, פעמים רבות השיח הבינ-דתי בנוי על סובלנות, במובן של "סבל", "סוד מרע", ולא במובן חיובי ויוצר. לעם ישראל חזון של חיבור, ומה שמייחד חיבור זה איננו "אימפריאליזם", שבו תרבות אחת מתבטלת כלפי התרבות השנייה, אלא חיבור מתוך שמירת הזהות הייחודית של כל עם! מניטו דימה את עם ישראל ל"חוט השזר את זר הפרחים" ומכיר ביסוד המאחד בין הלאומים השונים. הוא דיבר אומנם על לאומים, אך ניתן ליישם דימוי זה גם כלפי הדת היהודית ביחס לדתות האחרות.

את המסר היהודי העמוק הזה יש להפיץ לא רק בקרב אנשי דת אלא גם בפעילות חינוכית של לימוד ומפגש עם האחר. מלבד זאת, גם המדיה היא פלטפורמה חיונית ליצירת השינוי התודעתי. המדיה מעבירה באופן גלוי וסמוי מסרים רבי עוצמה, שפעמים רבות מכוונים

15. ראו עמנואל לוינס, חירות קשה, מצרפתית: עידו בסוק, תל אביב: רסלינג, 2007, עמ' 83.

”בְּקִשׁוֹ פָּנָיו תִּמְיֵד”: דתות העולם כעבודת ה' הצומחת מלמטה

דווקא להתרופפות הזהות הדתית והזהות בכלל. נוכחות של בשורת האחדות מתוך הגיוון וההתייחדות בכלי המדיה היא חלק מהשינוי. לשינוי זה יכולה להיות השפעה מכרעת על מדינת ישראל. מדינת ישראל מתמודדת עם מיעוטים בעלי דתות אחרות, וכן עם עמים שכנים בעלי זהות דתית עמוקה ושונה. אחווה על בסיס דתי יכולה ליצור לכידות ושותפות במדינת ישראל, ולסייע באתגרי פנים וחוץ שעיימם מתמודדת המדינה. זכויות האזרח לדוגמה יכולות להתבסס ולהתרחב דווקא ממקום של דת. התודעה שאנו מבקשים לפתח מכוננת מדינה המתייחסת אל דתיות המיעוטים בתוכה לא כהכרח נסבל אלא כגוון בעל ערך. ממילא, החברה מלוכדת יותר, בעלת חוסן, ובעלת קשרי חוץ עמוקים ויציבים יותר.

מדרש על שם הוי"ה, שם ה' בן ארבע האותיות, יכול לבטא בקצרה את המהלך שהוצג כאן. האות יו"ד, ראשיתו של שם ה', מבטאת את הנתינה,¹⁶ ובהתאמה את תפקידו וזכותו של עם ישראל להיות ברכה לכל העמים. האות ה"א, האות השנייה, מבטאת קבלה. "איזהו חכם הלומד מכל אדם", ואיזהו עם חכם - הלומד מכל עם. האות וי"ו מבטאת את החיבור, "חבר אני לכל אשר יראוך", ואת השלום ברובד האלוהי והאנושי שלו. מעבר לנתינה ולקבלה יש ערך לחיבור עצמו. האות ה"א האחרונה מבטאת את התשובה, הנדרשת כ"תשובה". יהדות שמשוחחת עם האנושות מתוך הפריה הדדית ומביאה ברכה לעולם - יכולה להיות בסיס להשבה וקירוב של יהודים שהתרחקו מעבודת ה' מתוך רצון בשייכות אוניברסלית. ההבנה שהיהדות היא בעלת משמעות אדירה בשיח האוניברסלי יכולה להיות חלק מתנועה של תשובה שתתעורר בקרב יהודים אלו.

16. האות יו"ד נחשבת אות זכרית, "איש", ואילו הה"א נקבית, "אשה". בתהליך ההפריה האיש נותן את הזרע והאישה מקבלת אותו.

חלק רביעי

**חשיבות עבודת ה' של האומות –
תורה, מקדש, שבת**

